

Sz. Király Júlia

Gárdonyi Géza és Eger

Az Egri csillagok

Gárdonyi „kivonulása”, vidékre költözése egyfajta tudatosan felvállalt tiltakozás volt a fővárosi elembertelenedett étellel szemben, a millenniumi események, ünneplések képmutató világával szemben. Önként vállalt magánya tette lehetővé, hogy alkosson, hogy új témákat és kifejezésmódokat keressen mondanivalójához. Amikor Egerbe költözött, nem volt még igazán önálló, csak rá jellemző hangvétele, nem találta meg a neki leginkább megfelelő műfajt. Addig megjelent novellái, melyeknek sajátosan népi, idillikus hangvételére figyelt fel a kritika és a közvélemény, még nem voltak érettek, kiteljesedettek, regényei (*A lámpás, Álmodozó szerelem*) pedig csupán szárnypróbálgatások voltak. 1897-től tehát új életforma, új témák és új műfajok várták Gárdonyit Egerben. Gárdonyi József részletesen leírta művében, hogy hogyan is költözött Egerbe az író.¹ Mesélt Gárdonyi későbbi meséjéről Sors nénével kapcsolatban is, de ezek a megközelítések csak felületesen érintik az okokat. Az igazi indítékot nem tudhatjuk pontosan, pusztán csak feltevésekre hagyatkozhatunk, illetve az egri lét gyümölcssei alapján következtethetünk. Korábban megjelent, a költözését is taglaló művek leginkább a menekülést nevezték meg fő oknak.² Úgy gondolom, hogy ez csak felszínes magyarázat. A költözés után kezdődhetett a kiteljesedés, indulhatott a gazdaggá váló életpálya. Közelebb kerülünk az igazsághoz tehát, ha inkább úgy fogalmazunk, hogy Gárdonyi alkotóműhelyt keresett vidéken. Mivel mindvégig kíméletlen kritikusa volt önmagának, alighanem tisztában volt a jogos kritikák igazságtartalmával. Tudta, hogy változásra van szüksége, s azzal is tisztában volt, hogy ez Pesten nem fog megtörténni. Úgy érzem, hogy költözése nem annyira menekülés, mint inkább tudatos magatartás volt. Sokkal több volt benne az új iránti vágy, mit a régiék elhagyása. Elindult egy úton novelláival, tervei voltak a nagyepikával is, s ahogyan ő kezdett, s ami felé haladni szeretett volna, nem volt alkalmas alkotói közeg a főváros. Már ismert íróként érkezett Gárdonyi következő állomáshelyére, de az itt töltött 25 év alakította őt egyéni hangú íróvá. Vidéki magányában talált rá azokra a témákra, amelyekben újat, mást tudott alkotni, kialakíthatta egyéni hangvételét, megoszthatta látásmódját. Világnézete, írói esztétikája itt és így teljesezhetett ki.

¹ GÁRDONYI JÓZSEF: *Az élő Gárdonyi*.

² Z. Szalai Sándor *Gárdonyi műhelyében* című műve hosszan elmélkedik a költözés okairól. Kényszerű emigrációnak nevezi a Pestről történt távozást, sőt még politikai okokat is felsorakoztat, melyek Gárdonyit a költözésre sarkallták.

Röviddel Egerbe költözése után foglalkoztatta őt egy nagyepikai mű megírásának gondolata. A közvetlen apropót az *Új Idők* című folyóirat pályázata adta, melyben történelmi tárgyú regényt kértek a pályázatra jelentkező alkotóktól. Gárdonyi belevágott a nagy munkába, de az írás megkezdése után rájött, hogy az iskolákban elsajátított történelmi tudás és az írásban szerzett tapasztalat nagyon kevés ehhez a vaskos műfajhoz. Félretette az *Egri csillagok* megírását, s hozzálátott egy új alapokon nyugvó történelmi regény műfaji sajátosságainak kidolgozásához. Ez a megfogalmazás első olvasásra túlságosan is erőltetettnek tűnhet, de Gárdonyi feljegyzéseit olvasva, indítékain gondolkodva valóban egy igen tudatos, átgondolt alkotómunka vehette kezdetét. Azt mondta: munkának furcsa, de olvasmányának nem.

Átnézve a halála utáni értékeléseket, úgy gondolom, hogy nem találták meg Gárdonyi Géza történelmi mondanivalóját. Nem vették figyelembe regényei megírásának indítékait, céljait, nem sikerült tisztázni legfőbb törekvéseit. A két világháború között *A láthatatlan ember* és az *Isten rabjai* című nagyregényeit emlegették, bár leginkább vallásos tartalmukat emelték ki. Az *Egri csillagok* című regényt elhallgatták. A hatvanas években – éppen az *Egri csillagokat* favorizálták. Persze ezt sem igazán jó indíttatásból. Tulajdonképpen felhasználták egy hősi-hazafias ideológia megerősítéséhez. Jó példa erre a regényből készült film mondanivalója is. Nagyszerűen táplált egy kultuszt, de vajmi keveset mutatott be a regény értékeiből. Másik két történelmi regényét pedig egyértelműen elhallgatták, talán éppen a két világháború közötti hibás értékelések miatt. Pedig a három történelmi regénye egy vonulatot képvisel. Ami az *Egri csillagokkal* elindult, az folytatódott a *Láthatatlan emberben* és teljesedett ki az *Isten rabjaiban*.

Mindhárom regényről elmondhatjuk, hogy véletlenszerűen bukkantak elő a témák, s valamennyi esetben Gárdonyit egy-egy személyiség indította könyve megírására. Hosszú időn keresztül gondolkodott főhősein, újra és újra elővette, igyekezett új szempontok szerint vizsgálni, más szemmel látni őket. Hagyta, hadd érlelődjének új témái. Ez történelemszemléletének egyik sarkalatos pontja. Remek érzékkel találta meg hőseit olyan korokban, amelyek regénybe kívánczok. Valamennyi történet elmélyült, a legtöbb esetben tudományos igényű kutatómunkát kívánt. Ez a kitartó kutatás, utánajárás, pontosság, korhűség a másik fontos mutatója Gárdonyi szemléletének. A harmadik pedig szereplőinek gondos kiválasztása, a személyiségek ábrázolása, megrajzolása, egyes esetekben kitalálása, megalkotása, megformálása, majd a hősök elhelyezése az adott történelmi korban. Ez volt – ha úgy tetszik – új elképzelésének harmadik pillére. Hőseit – ahogyan ő fogalmazott – ablaküvegül használta arra, hogy betekintést nyerjünk az adott kor történelmébe. Gárdonyi tudatos író volt. Az lebegett a szeme előtt, hogy hogyan tud ezekből az alkotó elemekből, gondosan összeválogatott, kidolgozott részletek-

ből egységes egészet: regényt alkotni. Történelmet akart írni úgy, hogy a múlt nem öncélú színpal. A regény lámpás, ami bevilágít az elmúlt századok sötétségébe.³

Az *Egri csillagok* ötlete természetesen a vár falai között született. S igazán az ezzel kapcsolatos kutató munka hozta meg a történelmi regények ötletét. A fiaival sétált, s a Bornemissza Gergelyről szóló beszélgetések inspirálták Gárdonyit arra, hogy kutatásokba fogjon. „Ekkor gondoltam rá, hogy ennek a Gergely deáknak életét meg kellene írnom regénynek.”⁴ Gárdonyi József szerint édesapja nagy kérdése az volt: „– Lehetne-e olyan regényt írni, amely nem színpalnak használná a múltat, hanem inkább lámpás lenne: bevilágítana az elmúlt századok érdekes sötétségébe? Lehetne-e igazi történelmet írni regény alakjában?”⁵ Gárdonyi tehát fontosnak érezte, hogy a történelmet pontosan, igazán ábrázolja, számára ez nem csak háttér, hanem nagyon fontos része volt a cselekménynek. Regénnyé alakítani a történelmi eseményeket: ez volt számára az igazi cél. Azt szerette volna megfogalmazni, hogy milyen életet élt ez a csodálatos elme a tizenhatodik században. Mik inspirálták, hogyan vált ilyen nélkülözhetetlenné az egri ostrom folyamán. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Gárdonyi nem az ostromnak szeretett volna egy irodalmi emlékművet állítani, még csak nem is az foglalkoztatta, hogy az 1552-es helytállást ellentétbe állítsa a milleniumi széthúzó eszmékkel.

A regény „munkacíme” beszédes: *Bornemissza Gergely élete*.

A Gárdonyi hagyatékban megtalálhatók azok a művek, amelyeket Gárdonyi a regényeihez használt forrásként. Az *Egri csillagok* legfontosabb forrása Tinódi műve, *Az Eger vár viadaláról való ének* és annak *Summája* volt. A Régi Magyar Költők Tára harmadik kötete, melyet az író jegyzeteivel is ellátott, ma is a gyűjtemény igen fontos, értékes darabja. A históriás énekekben leírt eseményeket, azok sorrendjét is hűen követi az *Egri csillagok*. Ugyancsak fontos forrás Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490–1606.* című munkája, valamint a *Négyszáz magyar levél a 16. századból* című Szalay Ágoston által közölt, Pesten kiadott munka, de felhasználta még Salamon Ferenc: *Magyarország a török hódítás korában* című fontos könyvét is. Gárdonyi tanulmányozta a kor történetét, olvasta Verancsics, Ortélius, Musztafa munkáit is, de járt a bécsi levéltárban, a konstantinápolyi szultánmúzeumban, valamint 1899. májusában személyesen részt vett a perzsa ünnepen. Az alapos kutatómunka végeredménye rendkívüli korhűség lett. Nem is csoda, hogy ennyire méltatták ezt a regény megjelenésekor. Sőt talán ennek köszönhető nagy részben az is, hogy még ma is inkább történelmi regénynek tekintik, s fontos forrásnak tartják a 16. századi magyar történelem megismeré-

³ GÁRDONYI JÓZSEF: *Az élő Gárdonyi*. Budapest, 1934. II. 15–19.

⁴ GÁRDONYI JÓZSEF, 1934. II. 15–19.

⁵ Uo.

séhez. Le kell azonban szögeznünk, hogy nem kérhetünk számon egy szépírótól történelmi hűséget még akkor sem, ha úgymond történelmi regényt írt. Az írónak elvitathatatlan joga, hogy a történelmet szabadon használja, saját ízlése szerint építse belőle műve háttérét. S az is nagyon fontos, hogy nem helyes pusztán azt kiemelni Gárdonyi regényével kapcsolatban, hogy hibátlan a történelmi háttér festése. Gárdonyi noha precízen festi le a történelmet, nem kerül az események elé, nem nyomja el a történéseket, szerves részévé válik hősei életének.

Az ostrom eseményeinek leírásában, mint már említettem hűen követi Tinódi históriás énekét. Közbevetésként érdemes megjegyezni, hogy Tinódi az ostrom végén érkezett Egerbe, még látta az elvonuló török csapatokat. Két hét alatt elkészült históriás énekével. Ő valóban első kézből értesült az eseményekről, a mai napig hiteles forrásnak tekintjük. (1554-ben megjelent Krónikája előszavában megírta, hogy sem pénzért, sem barátságból, sem más indokból hamisat soha nem írt.)

Gárdonyi történelmi regényeinek hősei nagyrészt élő történelmi személyiségek voltak. Számos legenda, klisé kötődött életükhöz. Ugyanakkor jelentősen befolyásolta Gárdonyit hősei ábrázolásában az is, hogy erős személyes szimpátiát érzett irántuk. Ez kissé megkötötte Gárdonyi kezét. Hősei magukon hordozták a hozzájuk fűződő, mindenki számára ismert, általánosan elfogadott személyiségjegyeket. Gárdonyi úgy készítette el jellemrajzukat, hogy tovább árnyalta ezeket a képeket, és bizonyos fokig aktualizálta szereplőinek viselkedését. Kutatómunkája kiterjedt hősei életének vizsgálatára is, a tudomására jutott ismereteket, történelmi tényeket beleszötte a jellemrajzokba. Nemcsak regényei főhőseit vizsgálta, hanem kutatása kiterjedt sok mellékszereplőre is. Sőt gyakran megvizsgálta azoknak az embereknek az élettörténetét, akik abban a korban éltek. Ezek az életrajzok jellemábrázolásához nyújthattak rendkívüli segítséget. Nehezebb dolga lehetett kitalált szereplőivel, de úgy sikerült ezek megfestése, hogy szervesen illeszkednek a történésekbe. Bizonyára a legtöbb kitalált szereplőt kutatásai során fellelt érdekes életpályák ihlették. Annnyira jól ötvözi a valóságot és a fantázia-szülte elemeket, hogy senkinek eszébe se jut firtatni az utóbbiak hitelességét.

Talán az *Egri csillagok* című regény írásakor lehetett a legnehezebb dolga, gondoljunk csak az egri hősök névsorára. Nem volt könnyű mozgatni ennyi szereplőt élete első nagyepikájának írásakor. Ebből adódóak jellemábrázolásbeli hibái, hiányosságai. Ezekről a hiányokról a későbbiekben ő maga így ír: „Szinte végig hiányoznak a két-három mondattal való ember fotografiák. Nem lehetne őket az utcán megismerni. Az ostromban forgók személyrajza teljesen hiányzik.”⁶ Kész jellemeket mozgat, szinte valamennyiük szerepeikre determináltak. Bátrak vagy

⁶ A Dobó István Vármúzeum Gárdonyi gyűjteménye. CÉDULÁK Leltári szám: 70.11.03

gyávák, okosak vagy buták, igazak vagy hazugok. Küldetésük vagy nemes vagy eleve bukásra ítélt. Karakter és viselkedés abszolút egyensúlyban, harmóniában áll, sőt ami talán még fontosabb, a regény folyamán nem is változik. Az a véleményem, hogy emiatt lett a regény a hazafias helytállás szimbóluma. Ezért lehettek hősei igazi példaképek. Megingathatatlanok, igazak, bátrak. Sorsuk életük első pillanatától kiszámítható, minden egyes cselekedetük aláhúzza hibátlan jellemüket. Gárdonyit Bornemisszában pont ezek a tulajdonságok ragadták meg, ezért fogott hozzá a regény megírásához. Hogy ezt a fantasztikus elmét, ezt a nagyszerű jellemű embert bemutassa.

Bornemissza Gergely már gyermekként is igazi kis hős. 1533-ban találkozunk először vele, amikor még soványka, barna fiú. Gárdonyi szerint ekkor még alig hét-esztendő. Az apja kovács volt Pécssett, s anyja Keresztesfalvára húzódott Gergelyvel és az apjával. Jó barátságban van Vicuskával, már ekkor érezni kettejük között a szoros köteléket. Természetes, egyszerű paraszti mentalitással védi a kislányt. A vérében van, mondhatni zsigerből hajtja végre nagyszerű szökését. Noha abszolút ösztönös a cselekedete, csakis valami hősiesség kerekedhet belőle. Már fiatal kora és szegény származása ellenére is benne van a csodálatos ígéret, hogy sok hőstett vár még rá. Gárdonyi keveset ír Gergely szigetvári tartózkodásáról. A merénylet utáni török fogság idején mindössze egy álomból értesülünk néhány fontos dologról. Megtudjuk, hogy latinul és törökül is kiválóan beszél, sokat tanul a fegyverekről, a puskaporról. Később azt is megtudjuk, hogy gyertyafénynél olvassa Horatiust. Török Bálint mondja róla: *„Ebből jeles ember lesz. Olyan az esze, mint a tűz.”* Megveti a hazugságot, mindig kész egyenesen cselekedni és beszélni. Ifjú korában *„a korához képest valóban érett ifjúnak látszott. Leányosan finom, barna arcán már a szakáll is pelyhezett. Csillogó fekete szeme csupa értelem és komolyság...”*⁷ Rendkívüli az a mód, ahogy Gárdonyi a fel nem kutatható részleteket ábrázolja. Természetesen kutatásai során sok olyan időszakra bukkant Gergely életében, amelyet nem ismerhetett meg, vagy amelyik megakasztotta a regényben írt folyamatot. Sokat mondó az a vándorút, melyet Török Bálint kiszabadításáért tesznek meg. Hogy ez miért is került a regénybe, erről maga az író így gondolkodik: *„Lehetetlen volt olyan életrajzot írnom, hogy az olvasók sírva tegyék le a kezükből. Ezen ügy segítettem, hogy az elejére fordítottam annak a nehéz sorsnak a képét, amely őt érte. Az olvasó a regény első felében megismeri a magyar rabok útját és a héttornyú börtönt, anélkül hogy csak sejtené is, hogy mindezt azért mondom el, hogy mikor a regény végére ér, gondolatban visszahelyezhesse az érdekes hőst a regény első felében rajzolt állapotokba. Furcsa munka ugye? Munkának furcsa, olvasmányának nem. Az olvasó csak a regény utolján veszi észre, mint a sorban menő ember, aki az*

⁷ GÁRDONYI GÉZA, 2000. 176.

út végén visszafordulva látja meg, a fák egységét, s visszafelé is elméláz a megtett út érdekességén.” Néhány utalást is beszűr arról, hogy milyen sors vár Gergelyre. Mindenképpen nagy írói bravúrnak tartom ezt a szerkezeti megoldást. Mind az események időrendi sorába, mind pedig a regény mondanivalójának megfogalmazásába remekül illeszkedik. Értesülünk a jövőről jelen időben úgy, hogy egy pillanatra sem törik meg az idill.

A regény egyik legkedvesebb alakja Cecey Éva, Vicuska. Ő nem létezett a valóságban, de alakja nélkül aligha lehetne a regény az, ami. A szerelmes fiatal lány, a nagyszerű anya, a férjét mindenben támogató feleség, aki, ha kell, még jelenlétét is letagadja. Gárdonyi nőideálja ez a kedves teremtmény. Olyannyira összeforrt személye Gergőével, hogy nagyon sok Egerbe látogató érdeklődik sorsa felől, sőt többen keresik őt az egri hősök várban található névsorában. Ugyanígy keresik az áruló Hegedűs István nevét is. Ő létező személy volt, de mivel követelte az ostrompénzt, Dobó felakasztatta. Ugyancsak fontos szereplő Sárközi, a cigány, Gárdonyi nagyon ügyesen szőtte az eseményekbe alakját. De a valóságban ő sem létezett. Érdekes a cselekmény szövése szempontjából, ahogy a létező személyeket szerepelteti a regényben. Nagyon szervesen, teljesen hitelesnek tűnően illeszkednek az események sorába az ostrom résztvevőinek korábbi találkozása. A regény kezdetén már találkozik Bornemissza és Dobó, de tudjuk, hogy Gergely gyermekként még nem ismerte Dobó Istvánt.

Számos érdekességet vet még fel az, ha a ma ismert történelmi tényekkel, új kutatási eredményekkel összevetjük az *Egri csillagok* című regényt. De hangsúlyozom, ezek inkább csak érdekességek, semmiképpen nem minősíteni kívánom ezekkel Gárdonyi regényét. Az író történelmi ábrázolásával olyan közeget teremtett, amely ilyen irányú vizsgálódásra indít bennünket. Másrészt regényével nemcsak egy történelmi eseményt beszélt el, hanem egy helynek, az egri várnak a kultuszát is megteremtette.

Gárdonyi már ebben az első művében arra törekedett, hogy Bornemissza Gergely életén keresztül bemutassa a 16. századot. Ahogy Nagy Sándor fogalmazott: Gárdonyi célja az individuális szinten átélt történelemélmény.”⁸ Őt elsősorban az adott történelmi korban élt egyének foglalkoztatták. Személyiségük alakulása, változása, a történelem viharainak egyéni szinten történő átélése. Az *Egri csillagok* hőseit is e szempontok szerint rajzolta meg. Ez a regény kezdete volt csak a későbbi történelemábrázolásnak. Gárdonyit tehát nem a 16. század érdekelte. Nem az vezette, hogy megénekelje Dobóék fantasztikus hőstettét, még ha mégannyira is adta magát a téma az egri vár tőzsomszedságában élő írónak. Szándékairól egyértelműen beszél az, ami miatt a regény írásába kezdett. Bornemissza Gergely

⁸ NAGY SÁNDOR, 2000. 53.

egyénisége ragadta meg, az ő személyiségét szerette volna regényében analizálni, vizsgálni.

A 60-as, 70-es években megindult egy tendencia, amely Gárdonyi történelmi regényeit a milleniumi Magyarország kritikájának fogták fel. Ennek alátámasztására hangsúlyozták, hogy hőseit a nép fiai közül választotta. Z. Szalay Sándor a következőképpen fogalmazta ezt meg. „*Minthogy történelmi regényt írt Gárdonyi, a nemzet élethalálharcát a múltra és a kérdéseket kiprovokáló jelenre egyaránt vonatkoztatta. Tudjuk: a mértéket nem ismerő, elviselhetetlen nemzetkultusz, a császár előtti hajbókolások s a megalázkodások látványa riasztotta el végképp a fővárostól, amikor állandó lakhelyet – és nem szívet! – cserélt. A pusztá tény már önmagában is sokatmondó: hogy hőseit és egyben emberi példaképeit nem a párducos-kacagányos hadvezérek, hanem az egyszerű nép fiaiból választotta. A harsány színekkel festett törökök agresszivitásában, kihívásaiban sem csupán a félig rabszolgatartó, félig feudális birodalom kritikáját adta, hanem a saját korabeli társadalom mély ellentmondásait is sejtetni engedte.*”⁹

Nem találok indokoltnak, hogy az *Egri csillagok*ban mély társadalomkritikát keressünk, vagy megpróbáljuk belemagyarázni a millenáris események képmutató történelemkultuszának kritikáját. Hőseinek kiválasztásában sem az előbb leírt szempontok vezérelték. Gárdonyi éppen azért vonult vidékre, hogy távol tartsa magától ezt a légkört, ezt az életet. Nem azért találta meg ezt a kort, mert remekül rá lehetett húzni a 19. század végének valamennyi hibáját, s átfogó kritikáját lehetett adni a magyarság problémáinak. Újra hangsúlyozom: Gárdonyi indítékait kell megvizsgálni, hogy helyesen lássunk. Őt egy ember élete izgatta. Semmi magasatos eszme nem vezette. Nem feszegette a mélyen gyökerező társadalmi problémákat, nem akart példát állítani korának és az utókornak. Őt sokkal inkább általános emberi értékek megfestése vezette, esetleges következtetései pedig sokkal inkább általános, egyetemes emberi, erkölcsi normák voltak, semmint egy állam kritikája. Úgy gondolom, hogy ő a történelemhez sokkal inkább mint kutató, érdeklődő íróember fordult. Számára a történelem egy megfajított esemény, egy feltárássra, elmélyülésre alkalmas közeg, semmint burkolt kritikai eszköz volt. A történelem csak annyiban érdekelte regényei megírása közben, amennyire az befolyásolta hősei életét. A történelem precíz rajza a jellembrázolás fontos eszköze volt. Nyoma sincs *A lámpás* című kisregényben még felfedezhető, majdhogynem didaktikusan felvázolt, éles kritikának. Gárdonyi indíttatása abban az esetben az volt, hogy tulajdonképpen kiírja magából tanító korában összeszedett keserűségét. Az *Egri csillagok* esetében ez már nincs. Nem azért fordul régi, hasonló adottságokkal rendelkező korhoz, hogy megírja korának kritikáját, és útmutatást adjon a helyes

⁹ Z. SZALAY SÁNDOR, 1970. 142–143.

attitűdhöz. (Sőt! Inkább ki is kerüli annak lehetőségét, hogy nyíltan vagy átlát-
szó célzásokkal éljen a kritika eszközeivel. Sokan fel is rótták ezt neki, mégpedig,
mint a regény egyik fontos hiányosságát.) Az *Egri csillagok* című regény megírását
sokkal inkább a kor divatos lélektani regényeinek mintája ihlette, s csak Gárdonyi
e műfajban való járatlansága eredményezte azt, hogy ifjúsági, történelmi regény-
ként tartották számon. Gárdonyi e regényében még elveszik a sok történés és a
történelem viharai között. Az események pontos megrajzolására való törekvés,
a korhűség a jellemrajzok, az individuumok ábrázolásának rovására mennek. Az
Egri csillagok hőseinek személyisége, egyéni szinten átélt történelme nem rajzo-
lódik ki még úgy, ahogy arra Gárdonyi törekedett. Az események túlsúlyban van-
nak, s hiába jó, következetes és pontos, gördülékeny a meseszövés, bizony nem
sikerül a jellemábrázolás. Csak megszerettetni vagy megvetni tanítja meg hőseit
az olvasóval, nem tudhatunk meg mélyebbet, teljesebbet róluk, semmi nem jön
át érzelmeikből, gondolataikból, nem adódik lehetőség a jellemekkel való játékra.
Nem a jellemeken keresztül látjuk a 16. századot, hanem Gárdonyi „meséjén” ke-
resztül. Az *Egri csillagok* – hibái ellenére – az egri vár kultuszát teremtette meg.

